на заздалегідь визначених місцях, біля кожної щогли і снасті невідлучно чергують молоді матроси» (Гончар); *«Пробувала потім розпитати його про пережите там (в ув'язненні – О. Ш.). Але Віктор неохоче піддавався на її розпити; коли торкалися цієї теми, – весь час відчувався його внутрішній супротив.*

«Мало, мовляв, цікавого. Відбував, та й усе. Алігаторне життя» (Гончар); *«Згорів порівняно молодим, протягом однієї* ***інфарктної*** *ночі...»* (Гончар); *«Усе, з чим Гриня стикається в чайній, мовби навмисне створене для того, щоб вивести його з душевної рівноваги, з* ***йогівського*** *супокою»* (Гончар).

Підсумовуючи, зазначимо: семантична структура БВП нежорстка і відкрита. Усі лексико-семантичні і стилістичні зміни у її складі потребують подальшого вивчення й адекватної репрезентації у лексикографічних виданнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): Учебн. пособие для вузов/ Отв. ред. Г. А. Золотова. – 3-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 1986. – 640 с.
2. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. – К.: Наукова думка, 1978. – 206 с.
3. Словник української мови: В 11-ти т. – Т.1 – К.: Наукова думка, 1970-1980. (СУМ)
4. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови XX століття. – Тернопіль: Астон, 2002. – 352 с.
5. Шрамм А. Н. Очерки по семантике качественных прилагательных (на мат. современного русского языка). – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. – 134 с.
6. Штонь О. П. Полісемія відносних прикметників (на матеріалі сучасної української прози 50-80-х років XX століття): Дис... канд. філолог. наук: 10.02.01. – Тернопіль, 1997. – 234 с.

Володимир Буда

СТИЛІСТИЧНЕ НАВАНТАЖЕННЯ ЗВЕРТАНЬ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ РОМАНАХ ПРО КОЗАЦТВО

Одним із елементів мовного етикету у кожного народу є звертання. Свої давні традиції тут має й українська мова. На жаль, донедавна ця проблема у вітчизняному мовознавстві глибоко не досліджувалась, адже форми українського звертання перейшли з розряду питань мовних у розряд ідеологічних (як можна було наголошувати на кличному відмінку чи реанімувати лексему *пан*...). Та, власне, й сьогодні в українській армії відмінили звертання військовослужбовців *пан*.

Справді традиційні форми українських звертань ми можемо зустріти в історичній прозі. Письменники тут оперували й далі оперують матеріалами історичних джерел (у нашому випадку – це козацькі літописи, листи, грамоти, універсали, договори військового і дипломатичного характеру...).

Саме звертання в історичній прозі про козацтво є одним із засобів стилізації мови персонажів у дусі зображуваної епохи.

Епоха, середовище, життя висувають перед письменником проблему вибору мовних засобів для історичного роману. Звертання у мові сучасних творів цього

жанру і є тим «моментом», що допомагає як читачеві, так і дослідникові мови виявити етап розвитку мовної одиниці. Через звертання ми можемо осягнути мовну традицію спілкування у середовищі козацтва у невимушених та в офіційних ситуаціях, виявити стійкі мовні одиниці етикету спілкування на Січі.

Із функціонально-стилістичними властивостями звертань у сучасному історичному романі пов'язана й проблема імітації стилю певної історичної доби. Диференційною ознакою «неімітуючого» стилю є різке розмежування мови автора і персонажів [3, 408]. Оскільки звертання властиве мові персонажів, функціонує у діалогах та невласне прямій мові, то ми можемо говорити про естетичні функції звертань з погляду правдивості та переконливості у зображенні доби козацтва.

У текстах сучасних історичних романів про добу козацтва вирізняються одно- та двослівні типи звертань. Дають змогу відчути колорит епохи й різновиди звернень до гетьманів та козаків (чи групи козаків).

Відомо, що давнім зразком майже ідеальних взаємин так званих «гуртових порядків» є Запорізька Січ. В одному з описів «січового стилю» мовиться: «Склад, організація і взаємні відносини учасників завжди зазначені тільки в словах. Всі члени — господарі рівні між собою, а відносини молодших до старших і навпаки мають родинний характер» [12, 115].

М. Грушевський у «Ілюстрованій історії України» так описує «рицарство війська Запорозького»: «...В повновласті, виданій послам козацьким для переговорів з цісарем, зве себе військо «вільним військом Запорізьким». Самі себе козаки звуть «товаришами», а ціле військо — «товариством». З польської сторони по-гречному звуть козаків «молойцями», або «панами молойцями».

На чолі війська козацького стоїть виборний старшина, котрого в звичайній мові звуть гетьманом — часто й самі вони себе так пишуть в листах, не тільки для своїх людей, а й до правительства, а навіть і до самого короля. Правительство ж зве їх звичайно «старшими» — «старший війська запорозького», такий ніби офіціальний титул. Хмельницький перший одержав офіціальний титул гетьмана, а перед тим належав сей титул тільки найвищим вождям польського й литовського війська» [4, 234].

Отже, звертання розрізняються змістом і функцією.

Першу групу становлять звертання, що стосуються гетьманів, полководців та козацької старшини; «— Чолом, *гетьмане,* — стиха мовив він [Самійло — В. Б.]» [6, 370]. Високий ступінь поваги й оцінки внутрішніх і зовнішніх якостей полководців міг виражатися у звертанні *козаче,* напр.: «— Богдане Хмелю, яким би, *козаче,* не було твоє прохання, гріх відмовлятися. І не тільки гріх, — додав перегодом, — а й сором» [8, 12].

Письменники відтворюють традицію, про яку історики зазначають: «У стосунках між козаками брався до уваги не вік, а час вступу в Січ: хто вступив раніше, мав перевагу перед тим, хто вступив пізніше, тому останній називав першого «батьком», а перший останнього «сином», хоча «батькові» могло бути 20, а «синові» 40 років» [12, 138]. Ось, наприклад: «То так козаки спробували брати парубійка в щільне коло, для відомої науки: «Так ти *батька* чтиш?» — в кулака хтось сплюнув» [7, 9].

У романах спостерігається вживання звертання *батьку* стосовно керівників козацтва — отаманів, кошових, полковників, гетьманів, напр.: «Та й вони просять мене: «*Батьку,* обійми за нас ранкову зорю! Обійми, *батьку*!» [6, 7]. Як правило, це

звертання є двочленним, напр.: «— Ось я, *батьку гетьмане*!» [1, 9]; «— Даруйте, *батьку отамане*... Ми знаємо, куди й чого спішать січовики, — перебив Максимко» [8, 69]; «— *Батьку Богдане*, таж... Як же це...» [8, 136].

Властиве таке називання і невласне авторській оповіді на зразок: «Міцно задумалися, чи не пора б почати з того, з чого починав *батько Хмель*...» [7, 8]; а також оповідній мові персонажів, напр.: «— Ніхто мені не сказав вийти, то я й не вийшов. Бо завжди при *батькові гетьмані*» [1, 18] і под.

Частовживаним компонентом офіційних звертань є лексема *пан* у сполученні із словом *гетьман, отаман, перначий, кошовий, сотник* тощо. Напр.: «— Гаразд, *пане гетьмане*» [7, 179]; «— *Пане отамане*, благослови на сирно [стіл — В. Б.] сісти» [9, 119]; «На кожне скивування головою навперестриб: «*Пане сотнику*! Пане сотнику!» [6, 37]; «— *Пане старший*! Тут неподалік у містечку сьогодні набиватимуть на палю чоловіка!» [6, 58]; «— Гей-гей! *Пане перначий*!» [1, 233].

Епітетне звертання *превелебний/ великий гетьмане* є показником урочистості: «— Як звуть? — Лукашем Бериндою, *превелебний гетьмане*,— відповів той [джура — В. Б.] не до місця дзвінко, навіть радісно» [1, 14]; «— О *великий гетьмане* хороброго народу козацького, який дивує сушу і море і володарює на ріках, у лугах і степах» [6, 183]. Таку ж стилістичну маркованість має епітетне звертання із архаїзмом *ясновельможний* у прямій мові та у цитатах із офіційних джерел, напр.: «— *Ясновельможний батьку*, вклоняємось тобі!» [6, 197].

Послуговуються письменники й звертаннями прикладкового типу, що поєднують у собі семантику ввічливості й товариськості, як-от: *пане-брате, пане-товаришу*. Вони притаманні мові козацької старшини, полковників, використовуються для спілкування у невимушеній ситуації, а також є стилістичним прийомом синонімічного звернення до осіб без називання імен (як засіб конспірації), напр. у В. Кулаковського: «— Невже, *пане-брате*, ми щось зробили негоже, щоб можна було в нас засумніватися? — з образою в голосі запитав Бурляй» (31); «Прокляття! Невже він підозрює, що його підслуховують? Хитра бестія. Жодного імені. Щоб тебе чорти на тому світі смажили та й годі казали!» — Ви, пане сотнику, оточите Шемберка... я перекрию шляхи до відступу. Ви, *пане-товаришу*... «Бодай тебе побила лиха година! — шаленів Мачула. — Хоч би одного назвав» (38).

Звертання *браття* властиве також для спілкування між рівними, напр.: «Запросив я вас, *браття*, в надто пильній справі. — Хмельницький на мить умовк. — Чи можу я, *пани-товариші*, і нині вам довіряти так, як довіряв перше?» [8, 31], — що надає висловам напівофіційного характеру.

Друга група об'єднує звертання, пов'язані із спрямуванням мовлення до козаків: «— Пусти його, *козаче*,— сказав Хмельницький» [8, 83]. Це ввічливі звертання *панове, панове козаки*, напр.: «— Доброго здоров'я зичу, *панове козаки*! — мовив [Максим — В. Б.]» [1, 112]; «— Але, *панове*! Сему панові треба потрапити до пана полковника Дорошенка!» [1, 112]. А також товариське звернення *хлопці, братці, браття, брати*, пор.: «— Вперед, *братці*! — гримів Кривоніс... — Рубай, *хлопці*, шляхту! — вигукував Богун» [8, 161]; «— Істинно так, *брате*,— вигукнув Нечай» [8, 63]; «— Я так, *братця*, думаю,— блиснув кривавим шрамом проти помутнілого сонця Кривоніс» [8, 86].

Сполучення звернення *брати* із присвійним займенником *мої* інтимізує звертання, як-от: «— Люди добрі, невільні *брати мої*! — пролунав над натовпом його [Залізняка — В. Б.] дужий голос» [9, 274].

Широко представлені у текстах сучасних історичних романів про добу козацтва звертання до колективу, групи осіб. У ролі звертань виступають як розглянуті іменники у множині *панове, товариші, козаки, брати* і под., так і збірні назви *товариство, громадо, панове рада, панове браття, панове громадо, панове товариство, пани-товариші* тощо, стилістична функція яких полягає у тому, щоб створити ефект масовості, а також відтворити атмосферу рівності учасників зібрання, напр.: «*Товариство*, не випадає вам дивитися, як конфедерати у вас під боком справлятимуть учту» [9, 265]; «— *Громадо*, спиніться! — вигукнув дужим голосом Семен. — Ми не звірі» [9, 385]; «— Тоді сідаймо, *пани-товариші*, та поміркуємо, що далі чинити будемо,— зайшов за стіл Хмельницький» [8, 49]; «Чолом вам, *панове товариство*,— схилив він чубату голову перед сотниками» [8, 93]; «*Панове рада*, щиро дякую за гетьманський уряд, що ви мені дали, шануючи вітця мого» [10, 30].

Сполучення вказаних звертань із епітетами на зразок *шановний, славний, чесний* створює ефект офіційності, урочистості, шанобливості, що може посилюватися за допомогою прийому градації, напр.: «— *Панове громадо*! *Товариство славне*! — крикнув Джалалій (...) — Бреше він! — бризнув слиною Ілляш. — Не вірте йому! — пропищав і Пешта. — *Чесна громадо*, — підвищив голос Джалалій (...)» [8, 142]; «— *Шановне товариство*, — промовив Хмельницький, — кожен з вас вочевидь побачив, чим скінчилася наша виправа до Кам'яного Затону, знає, яка доля спіткала Барабаша, Караїмовича, Пешту» [8, 151].

Фольклорну маркованість мають традиційні звертання на зразок *панове молодці, пан-молодці, браття-молодці, отамани-молодці, люди добрі,* напр.: «Браття мої, *отамани-молодці*, — сказав кошовий, — Військо Запорозьке Низове, як старий, так і молодий! Ніколи в нас не було, щоб кого видавали, не видамо й цього молодця» [11, 52]; «— *Панове молодці*, — мовби й неголосно мовив отаман, одначе його почули всі, — не наша в тому вина, що маємо гибіль ворогів» [11, 215]; «— *Люди добрі*, — сказав суворо й тихо, але так, що почули і в тому кінці натовпу» [11, 469]; «— Просимо, *пан-молодці*, сідати, — озвалося ще декілька голосів» [9, 119].

Окрім функції називання, звертання до певних осіб чи колективу, супроводжуючись тими чи іншими емоційними відтінками, виступають засобом індивідуалізації властивостей характеру персонажів через їх мову: «Звертання вносить у речення виразні стилістичні ознаки. Ним часто визначається ставлення мовця до співрозмовника чи якоїсь іншої особи, що про неї йде мова, воно може виражати ласку, докір, зневагу. Звертання іноді стає емоційним центром речення» [2, 381].

Так, для мови Б. Хмельницького властиві щирі, товариські звертання до козаків. Уживання назв людей за спорідненістю, дружніми стосунками *діти, дітки мої, друзі, побратими* у ролі звертань створює голубливо-урочистий тон взаємин батько — діти, що може посилюватися поєднанням цих конструкцій з іншими — *панове товариство, панове браття, браття-товариші.* Через такі емоційні звертання виявляється висока освіченість гетьмана, мудрість побратима, полководця, шанобливе ставлення до своїх товаришів, напр.: «— *Панове товариство, друзі мої* й *побратими*! — сказав я їм. — У цій битві вирішується наша доля і доля народу нашого» [6, 218]; «— Погляньте на мене, — казав я їм, — я старий і змучений... До вас приношу свою думку й тіло, *панове-браття*, прихистіть і захистіть свого старого товариша» [6, 129]; «— *Браття-товариші*! Приймаємо вас до себе, хочемо, щоб пішли разом з нами за волю й честь народу нашого» [6, 173]; «Сьогодні їмо саламаху

на Дніпрі, а завтра їстимемо масні плови в Стамбулі, тож не наїдайтеся занадто, *дітки мої*!» [6, 79]; «— *Дітки*! Гетьмани в битвах не гинуть!» [6, 396]; «— Нам перепочинок, *друзі*, потрібен. Невеличкий, бодай на місяць-два» [8, 185]. Найбільше цих звертань у романі П. Загребельного. Жанрова специфіка роману — сповідь — сприяла використанню таких мовних засобів художньої конкретизації, що глибоко інтимізують мову ліричного героя.

У романі К. Басенка звертання стало засобом індивідуалізації мови гетьмана М. Дорошенка, через яку виявилась двоїстість натури. Тут важливе і контекстуальне оточення звертання, пор.:

1) «Вклонився поклоном вищого, гоноровитого: «— Чолом, *добродії панове козацтво*!» — до козаків багатих» [1, 116];

2) «Аж тепер гетьман зняв чорною биркою отороченого предовгого шлика, задля годиться перехрестився на геть тьмяну невиразну ікону на покуті, з якої ледь прояснювався лик святого,— бадьоро, по-панібратському привітався: «— Чолом, *хлопці козаки*!» [1, 286].

Отже, у досліджуваних текстах виявляється й стильова диференціація мовних засобів вираження різних форм звертання.

У романі «Я, Богдан» П. Загребельного звертання виконує й композиційну функцію. За допомогою прийому градації риторичних речень-звертань на зразок «Гей, *панове-лицарі*!», «*Гей, лицарі-браття*!», «*Гей, браття-молодці*!»; «*Гей, товариство-добродійство*!» (2 рази) у вступній частині до роману створюється ефект «розгону літака перед злетом» — так «злітає» душа померлого гетьмана для того, щоб осягнути усі свої діяння, вийти на орбіту судді історії. П. Дудик зазначав: «Цілком виправдані у метафоричному мовленні так звані риторичні, або художні, звертання-речення — різні найменування-звернення до певних виявів суспільного життя... до прийдешніх і минулих поколінь, померлих і міфічних осіб, об'єктів неживої природи» [5, 268].

Звертання є також невід'ємною частиною традиційних формул мовного етикету козаків, що «виражають ставлення мовця до особи, якої стосується мова, утворюючи одну звертальну конструкцію» [5, 249].

Найчастіше у текстах сучасних історичних романів простежуються формули привітання на зразок: «— *Здоров, отамане*. Спасибі на добрім слові» [9, 430]; «*Здоров будь, Богдане наш*!» [6, 367]; «— *Доброго зборов'я зичу, панове козаки*! — мовив [Хлопець наблизився і, як годилося, вклонився старшим]» [1, 112]; «Нарешті пан Юрій схилив свою голову бородату в поклоні, мовив: «— *Чолом, пане Хмельницький*» [6, 299]; «— *Отамане, товариство*! *Ваші голови*! — привітались заробітчани. — Ваші голови! — за всіх відповів ще молодий, сліпий на одне око козак» [9, 119]; «— *Радий вітати пана Хмельницького, пане писарю генеральний*» [6, 66] і под.

Таким чином, звертання у художньо-історичних творах про добу козацтва є засобом стилізації мови персонажів, через яку виявляються такі мовні одиниці, що вже стали історизмами. Звертання — не лише засіб зображення епохи, а й індивідуалізації образів-персонажів. Використавши семантичні відтінки значень певних лексем, письменники змогли створити контексти із різною мовною експресією: нейтральною, урочистою, офіційною, невимушеною, інтимною тощо. Здавалося б, у творах наведено різні життєві ситуації і неоднакові звертання до воїнів, але вони свідчать про узвичаєність певних форм звертання до військових у XVII-XVIII ст., відбивають родинний характер відносин між запорожцями, підкреслюють наявність цілого «кодексу ввічливості» козаків і української шляхти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Масенко К. Я. Початок: Історичний роман. – К.: Дніпро, 1982. – 582 с.
2. Ващенко В. С. Ускладнені речення// СУЛМ: Стилістика. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 374-384.
3. Винокур Г. О. О языке художественной литературы. – М.: Высш. школа, 1991. – 448 с.
4. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. – К.: Наук. думка, 1992. – 544 с.
5. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. – К.: Наук. думка, 1973. – 288 с.
6. Загребельний П. А. Я, Богдан (Сповідь у славі): Роман. – К.: Дніпро, 1986. – 492 с.
7. Колісник Г. А. Тризна: Іст. роман. – К.: Укр. письменник, 1995. – 189 с.
8. Кулаковський В. М. Максим Кривоніс: Іст. роман. – К.: Дніпро, 1989. – 288 с.
9. Мушкетик Ю. М. Твори: У 5-ти т. – К.: Дніпро, 1987. – Т. 1. – С. 109-484.
10. Мушкетик Ю. М. На брата брат: Іст. роман. – К.: Рада, 1995. – 319 с.
11. Мушкетик Ю. М. Яса: Роман. – К.: Рад. письменник, 1987. – 597 с.
12. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Львів: Світ, 1990. – 319 с.

Марія Крупа

РОЛЬ ВЛАСНОГО ІМЕНІ У ФОРМУВАННІ ПІДТЕКСТОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ПОВІСТІ О.ГОНЧАРА «ДАЛЕКІ ВОГНИЩА»

Мовленнєва структура авторського мовлення в усіх різновидах форм викладу змістово-фактуального матеріалу однозначно співвідноситься з авторською оцінною точкою зору того. Це відноситься і до номінації персонажів у художньому тексті.

В силу своєї природи зміст художнього тексту абсолютно антропоцентричний. Основним предметом зображення у ньому виступає людина, навіть тоді, коли об'єкт зображення у художньому творі інший: природа загалом, окремі рослини, тварини чи предмети. Внутрішній мотив такого зображення – звернення до людських проблем через посередництво казки (пор. українські народні казки "Лисичка-сестричка і Вовк-панібрат", "Пан Коцький", "Коза-дереза" та ін.), байки (пор. байки Л. Глібова "Лебідь, Рак та Щука", "Синиця" та ін.). Така абсолютна антропо-центричність змісту художнього тексту зумовлює в авторських мовленнєвих структурах створення особливих тематичних полів, які утворюють довгі ряди однооб'єктних повторів, що складаються із чергування власного імені, загального (чи прізвиська) – апелятива, а також займенника. У художньому тексті номінації персонажів виконують функції, що виходять за межі категоріального граматичного значення даних класів слів, і таким чином беруть участь у формуванні смислового аспекту тексту.

Термін "номінація" при аналізі іменних повторів вживається «в динамічному аспекті, позначаючи процес найменування, і в статичному, позначаючи результат, саме найменування" [1]. Не маючи референційного (представляючого) значення в плані мови, власні імена (ВІ) набувають конкретного значення в мовленні, випрацьовуючи у ньому свої категоріальні ознаки.

Перша із них: у мовленні ВІ наповнюється змістом, який включає всі знання комунікантів про об'єкт називання. Ці знання відзначаються повнотою якісної і